

FELSEFE DÜNYASI

2010/2 Sayı: 52 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Prof. Dr. İsmail KÖZ
Doç. Dr. Erdal CENGİZ
Yard. Doç. Dr. Fulya BAYRAKTAR

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

P.K. 21 Yenişehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

Fiyatı: 20 TL (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11 YeniMahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

DAVID HUME'DA NEDENSELLİK BAĞLAMINDA TANRI PROBLEMİ

Emin ÇELEBİ

Giriş

Hume'un nedensellik kuramı, bilgi kuramının en önemli ve etkili boyutu-
nu oluşturur. Fakat nedensellik kuramının anlaşılabilmesi için, ana hatlarıyla
Hume'un bilgi anlayışının temel özelliklerine değinmek gerekir.

Hume'a göre tam olarak düşüncesini taşıdığımız şey algılardır. Aynı olan,
ayrılabilen ve tek başına var olabilen ve varoluşlarını desteklemek için başka
herhangi bir şeye gereksinimleri olmayan "algı"lar¹ iki türdür. Birincisi görme,
işitme, dokunma, kin, nefret, arzu gibi en canlı olan algılar olup, "izlenimler"
(impressions) diye isimlendirilir. İkincisi ise birinci derecen olan algıların yani
izlenimlerin birer kopyaları olan, daha az canlı ve zayıf algılar olup "düşünceler"
(ideas) adını alır.²

Hume epistemolojisinin en temel kaygılarından biri, üzerinde akıl yürüt-
melerde bulunduğumuz düşüncenin öncelikle doğru olarak anlaşılması proble-
midir. Bu çerçevede herhangi bir düşüncüyü doğru olarak anlamak için, kökeni-
ne inmek ve düşüncenin kendisinden doğduğu ilk izlenimi yoklamak yegâne
epistemolojik yöntem olarak karşımıza çıkar. Buna göre izlenimi olmayan bir
düşünceden bahsedebilme imkanı yoktur.³ Ne var ki duyulur dünyanın ötesin-
deki bir varlık alanına ait bir izlenime sahip olamamamıza rağmen, yine de söz
konusu alana ait bir takım düşüncelere sahip olmaktadır. Hume bu noktada
nedensellik ilkesine başvurur. Çünkü ona göre duyularımızın ötesinde izlenebi-
len, varlıklar ve nesnelere hakkında bilgi sahibi kılacak araç nedensellikten baş-
kası değildir.⁴ Bu bakımdan olguya ait bütün çıkarsamaların deneye, bütün de-
neysel akıl yürütmelerin de nedenselliğe dayandırılmasının yanı sıra,⁵ deney

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, e-mail:
emincel@yahoo.com

¹ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Ed. By Ernest C. Mossner, Penguin Books 1985,
s. 282.

² Hume, *a.g.e.*, ss. 49-50; David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, Web
Edition: Leeds Electronic Text Centre, July 2000, www. etext.leeds.ac.uk/hume/ehu/ehupbsb.
htm, Erişim Tarihi: 12.11.2002, s.18.

³ Hume, 1985, s.51.

⁴ Hume, 1985, s.122.

⁵ David Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion*, Prometheus Books, New York 1989.
s. 30.

ötesi alan ile ilgili yargılarımızın temelinde de nedensellik ilkesinin yerleştirilmesi, Hume'un sisteminde mantıksal bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

Her düşüncenin izlenimi olması gerektiği düşüncesi temelinde nedensellik problemini irdeleyen Hume, "herhangi iki nesnenin değişmez birlikteliği" ve "benzerliği"nin bizde nedensellik düşüncesini yol açan iki temel ilke olduğu kanısındadır. Bu iki ilkenin güçlülüğü ve canlılığı oranında buna bağlı olarak ortaya çıkan düşüncenin canlılığı ve gücü artar.⁶ Başka bir deyişle, nedenselliğe ve nedensellikten doğan yargılara olan güvenin oransal değeri bu iki temel ilkeye göredir.⁷ Fakat Hume'a göre zikredilen iki ilke tek başına neden ile etki arasında varsayılan ilişkinin izlenimi araştırmasında bizi nihaî sonuca götürememektedir. Çünkü bu iki ilke nedensel yargılarımızın kaynağı olabilir, fakat gerçekte mevcut iki ilkedeki hareketle neden ile etkiyi birbirine bağlayan bağın gözlemlenebilme ve izlenebilme olanağına sahip olamamakta ve zorunlu bağlantıyı özsel olarak kesinleştirememekteyiz. Çünkü birkaç aynı veya benzer deneyime bakarak duyulur niteliklerle gizli kuvvetler arasında bir bağlantı olduğu çıkarılmasının yapılabildiği iddiası, aynı sorunun başka sorunlu kavramlarla ifade edilmesinden başka bir şey değildir.⁸ Birçok örnekte tek bir örnekten farklı bir şey olmadığından ötürü, söz konusu düşünce, bu tikel durumların ayrı ayrı ele alınıp mümkün olan bütün bakımlara ve durumlara göre incelenmiş olmaları kaydıyla da hiçbir tarafından verilmiş olamaz.⁹ O halde söz konusu iki ilkenin nedensellik düşüncesinin izlenimi olamayacağını söyleyen Hume, neden ile etki arasındaki bağı varsaymamıza yol açan ilkenin "alışkanlık" olduğu tespitini yapar. Ona göre zihin alışkanlık dolayısıyla bir olayın görünüşünden onun her zamanki sonucunu bekler ve aynısının olacağına inanır. Tek bir olayla birçok olayın peşpeşeliği arasındaki fark, zihnimizin söz konusu olaya ilişkin alışkanlık kazanmasıdır. İki tür nesnenin benzerlik ve ardışıklığının sürekli olarak gözlemlenmesi sonucu meydana gelen alışkanlığın etkisiyle birinden diğerine doğru bir çıkarılma yaparız. Dolayısıyla bu arda ardalık zihinsel olarak hep aynı nedensel formun gerçekleşeceğine ilişkin bizde kesinlik derecesinde güçlü bir kanı oluşturmaktadır.¹⁰ Buna göre Hume'un bilgi teorisinde nesne ve olayların benzerliği ve ardışıklığı bizde nedensellik düşüncesini oluşturmakta, neden-

⁶ Hume, 1985, ss.192-193.

⁷ Hume'un Nedensellik açıklamasına ilişkin geniş bilgi için bkz., Emin Çelebi, *David Hume'da Nedensellik Bağlamında Ahlâk ve Hürriyet Problemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, ss. 41-55.

⁸ Hume, 2000, s. 36.

⁹ Hume, a.g.e., s. 48.

¹⁰ Hume, a.g.e., ss. 48-49; Hume, 1989, s.33; Hume, 1985, s. 216.

selliğin doğasını oluşturan neden ile etki arasındaki bağı zorunluluğunu oluşturmuş ise derin düşünme veya içsel izlenim olan zihinsel veya psikolojik bir eğilim olarak da nitelendirilen alışkanlık olmaktadır.¹¹ Nedensellik düşüncesinin izlenimi sorgulamasında Hume her ne kadar nihai izlenimin alışkanlık olduğunu söylese de gerçekte bu, nedensellik düşüncemize dair nesnel bir izlenimin olmadığı anlamında da gelir. Aksi taktirde alışkanlığın bir bilgi üretme yetisi veya kaynağı olduğu şeklindeki bir yargıya gideriz ki, bunun da Hume epistemolojisi için doğru olmadığını söylemek gerekir.

Hume'un nedensellik kuramının benzerlik temelinde analiz edildiği diğer bir husus ise geçmiş benzer örneklerden geleceğe dair yargılar üretmemizi sağlayan induktif çıkarımlardır. Önümüzdeki nesnelere neden ile etki arasında bir bağı varsayılması ile görünenden görünmeyene ilişkin yapılan çıkarımlarda var olan bağı epistemolojik mahiyeti aynıdır. Bu bakımdan Hume "Bütün geçmiş örneklerde benzer görünür nitelikleri haiz bir objeyle beraber bu gibi gizli kuvvetler buldum." önermesiyle "Bundan sonra da gelecekte böyle olacaktır." önermesinin birbirinden farklı olduğunu ve birinden diğerine doğru yapılan çıkarımların ne sezgisel olarak ne de tanımlayıcı olarak doğru olduğunu düşünür. O halde bu çıkarımların tabiatı nedir? Bu soruya "Deneydir" şeklindeki bir yanıtlama, ona göre, tabiatın gidişatının değişebileceği ve geçmişin gelecek için bir kural içermediği şeklinde bir şüphenin belirmesi ile her deneyin boş olması gibi bir sonuca bizi götürür. Bundan da herhangi bir çıkarımla yapılması mümkün olmaz. Evrende olup biten şeylerin gidişatının şimdiye kadar düzenli olduğu kabulü, şayet yeni bir kanıt yahut çıkarımla yoksa, gelecekte de bunun böyle olacağı anlamına gelmez.¹² Peki, cisimlerin tabiatının geçmiş deneylerimizle öğrenilmesi imkânı yok mudur? Hume, böyle bir iddianın boş olduğunu söyler. Çünkü hissedilir niteliklerin aynı kalmakla gizli nitelik ve etkilerinin değişmeyeceğinin garantisi yoktur.¹³

Hume'un nedensellik teorisinin ana hatlarını kısaca özetledikten sonra, acaba evren ile Tanrı arasında nedensel bir ilişkiden bahsedilebilir mi? Böyle bir ilişkinin epistemolojik mahiyeti nedir? Bu çerçevede Hume'un kendi dizgesi içerisinde bir tutarlılık var mıdır? şeklindeki sorgulamalar çerçevesinde Hume'da Nedensellik Bağlamında Tanrı problemini ele almaya çalışalım.

Nedensellik Bağlamında Tanrı

"Hiçbir zaman düşüncesini oluşturamadığımız herhangi bir nesnenin var olduğuna inanmak için bir nedenimiz olamaz. Düşünceyi oluşturan biricik ilişki

¹¹ Hume, 1985, s. 216.

¹² Hume, 2000, s. 37

¹³ Hume, *a.g.e.*, s. 38., Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz, Çelebi, 2008, s.46.

ise nedensellik ve nedenselliğe ilişkin usuller olduğu için, söz konusu deneyimin nesnelere dair bir kavram oluşturması ve vargılarımızdaki örtüklüğü kaldırması gerekir.”¹⁴ şeklindeki postülatları düşüncesinin hareket noktası yapan Hume’a göre tüm kesinlik, düşüncelerin karşılaştırılmasından ve düşünceler aynı kaldığı sürece değiştirilemez türden olan ilişkilerin keşfinden doğar. Bu ilişkiler benzerlik, nicelik ve sayıda orantılar, herhangi bir niteliğin dereceleri ve aykırılıktır. Fakat Hume’a göre bunlardan hiçbirinde “Başlangıcı olan her şeyin bir varoluş nedeni de vardır.” önermesine işaret yoktur. Bu durumda bu önerme sezgisel olarak doğru değildir. Fakat burada başka bir akıl yürütme vardır ki, bu ispatlanmadığı sürece birinci önerme ispatlanamaz: “Üretici bir ilke (productive Principle) olmaksızın yeni bir varoluşun meydana gelmesi imkânsızdır.” Hume’a göre bu önerme ispata kapalı olunca dolayısıyla birinci önerme de ispat edilemez olur. Buna göre bütün ayrı düşünceler birbirlerinden ayrılabilir olduklarına göre ve “neden” ve “etki” düşünceleri de açıkça ayrı olmaları sebebiyle herhangi bir nesneye üretici bir ilke veya bir neden iliştiirmeksizin onun bu anda yok olup başka bir anda var olduğunu düşünebiliriz. Öyleyse bir neden düşüncesinin varoluşun başlangıcı düşüncesinden ayrılması hayal gücü için mümkündür. Hiçbir çelişki ve saçmalık sınırına dayanmadığı sürece bu nesnelere fiili ayrılığı mümkün olup, salt düşünce ile işleyen bir akıl yürütme tarafından çürütülmeye kapalıdır. Buna göre varoluş için bir nedenin zorunluluğunu ispatlamak imkânsız olduğu gibi,¹⁵ her varoluşun başlangıcına “neden” diye bir objenin eşlik etmesi gibi mutlak ya da metafiziksel bir zorunluluk da yoktur.¹⁶ Bu bağlamda Hume’un bilgi teorisinde etkililik (efficacy), aracılık, güç, kuvvet, enerji, zorunluluk, bağlantı ve üretici nitelik terimleri eş anlamlı olmaktadır.¹⁷

Hume, söz konusu tümel yargısını temellendirirken tikel örneklerden hareket eder. Ona göre tek bir örnekte içine bir nedenin kuvvet ve aracılığının yerleştirilmiş olduğu ilkeyi göstermek imkânsızdır. Tersini iddia eden, Hume ispata çağırır.¹⁸ Bu çerçevede Kartezyenler’in maddenin özü ile tam olarak tanışık olduğumuzu, bütünüyle onun hiçbir etkililik ile donanmış olmadığını ve ona devinimi verenin Tanrı olduğu şeklindeki görüşlerinin kesinleştirilmesinin mümkün olmadığını iddia eder.¹⁹

¹⁴ Hume, 1985, s. 223.

¹⁵ Hume, 1985, s.222.

¹⁶ Hume, *a.g.e.*, ss.126-127.

¹⁷ Hume, *a.g.e.*, s.206.

¹⁸ Bkz.: Hume, *a.g.e.*, s.208.

¹⁹ Bkz.: Hume, 2000, ss. 70-71; Hume, 1985, ss. 209-210.

Hume'un neden-etki bağlantısının Tanrı'ya dayandırılmasına karşı bir duruş sergilediğini söyleyebiliriz. Tanrıyı "etken" olarak kabul eden felsefelere karşı bu konudaki bilgisizliğimizi savunan tarafı tutar. "İki duyulur obje arasındaki ilişkiyi keşfedemeyen biz, nasıl olur da duyular ötesi için bir bağlantı fikrini varsayabiliriz." düşüncesini hareket noktası yapan Hume'un epistemolojisine uygun olarak tutarlılığını gösterecek olan da bu yaklaşımdır. Philo'nun da ifade ettiği gibi, gerçekte bu meseleler insan idrak ve anlayışının ötesindedir. Bunun için konuyu bu dünyayla sınırladığımızda bilgece bir iş yapmış oluruz. Problemi nedenler silsilesi ile izah edeceğimize önümüzdeki dünyaya bakmak daha yerinde olur.²⁰ Olsa olsa bildiğimiz bu konulardaki cehaletimizdir.²¹ Böylece Hume'u temsil ettiğine inandığımız Philo²² üzerinden Hume, epistemolojisinin

²⁰ Hume, 1989, ss. 46-47.

²¹ Hume, 2000, s.73.

²² Bildiğimiz gibi, Hume'un doğrudan dine dair iki kitabı vardır. Türkçe isimleriyle: Doğal Dinin Tarihi ve Doğal Din Üstüne Diyaloglar. Hume'un birinci eseri, dinin ortaya çıkış süreci, değişim safhaları, dinlere dair hurafe ve inançlar vb. konuları içeren, dinin sosyal ve tarihsel boyutunu irdeleyen bir kitaptır. İkinci kitap ise, dinin sosyal ve tarihi boyutundan ziyade Tanrı'ya merkeze alarak, Tanrı'nın mahiyetinin bilinip bilinemeyeceği, sıfatları, evrene dair tasarrufu vb. konularla ilgilidir. Diğer kitaplarında, Enquiry'nin XI. bölümü hariç, satır aralarında değinse de doğrudan Tanrı üzerine bir fasıl açılmaz. Burada dikkatimizi çeken husus şudur ki, Hume, doğrudan Tanrı ile ilgili konuları tartışırken yöntem olarak diyaloglara baş vurmaktadır. Hem "Din Üstüne Diyaloglar" kitabında hem de Enquiry'nin ilgili bölümünde Hume diğer eserlerinde olduğu gibi doğrudan konuşmamaktadır. Enquiry'de her ne kadar dostunu Epikuros karakteri adı altında konuşturup, kendisi müdahale ve açıklamalarda bulursa da, Epikuros'un söylediklerine baktığımızda gerçekte "neden-etki bağlantısına dair" tikel bir mesele hariç, Hume'la aşağı yukarı aynı şeyleri söylemektedir. Hatta ironik olarak, "Görüyorum ki eski demagogların hilesine başvurarak benim kabul ettiğim prensiplere taraf olmakla gözüme girmeye çalışıyorsunuz." (Hume, 2000, s.142) demekle bir anlamda bunu itiraf etmiş olur. Bu bölümde Hume Tanrı'ya dair görüşlerini Epikuros üzerinden anlatıyor gibidir. İhtilaf halinde olduğu bir iki mesele de gerçekte dinin özüne ait olmayıp, neden-etki ile ilgili spesifik bir noktadır. Hatta diyalogun sonunda evrenden ve deneyden hareketle Tanrı'ya gitmeye dair akıl yürütmelerin dikkate değer olduğunu söylemekle kanımızca zımnen Epikuros'un görüşlerini onaylamaktadır. (Hume, 2000, s.148.) ayrıca Epikuros'un Atinalılara hitaben, "Demenize göre ben Tanrı'nın inayeti ve ...Tanrı'nın varlığını inkar ediyordum." (Hume, 2000, s.14.) demekle Hume, o dönemde maruz kaldığı ateizm suçlamalarına telmihte bulunuyor gibidir. Peki, Hume Tanrı'nın varlığı üzerine konuşmaya gelince niçin kendisini apaçık olarak ortaya koymamakta veya koyamamaktadır? Niçin böyle dolambaçlı yollara başvurmaktadır? Tanrı'nın varlığını ve inayetini açık ve seçik olarak kabul ettiğini ifade etmek çok mu zordur? Her ne şekilde yorumlanırsa yorumlansın, Hume'un Tanrıya dair fikirlerinin net olmadığı ortadadır. Zaten hakkında bu kadar farklı ve birbirine zıt yorumlar yapılmasının nedeni budur. Bize göre onun Tanrı'ya dair fikirlerini

deneyci karakteristiğinden taviz vermez ve her türlü metafiziğe karşı agnostik bir tutum ortaya koyar.

“Tanrı an be an müdahalede bulunmak yerine, dünya sistemini tam donanımlı bir şekilde kendi maksatlarına hizmet edebilecek nitelikte yaratsa kendisinin üstün bilgeliğine daha muvafık hareket etmiş olur.”²³ diyerek Aristotelesçi Tanrı anlayışını andıran bir söylemde bulunsa da, gerçekte Hume’un bu düşüncesi, muhalif düşüncede olanların bakış açısına göre daha makul olanı ifade etmek içindir. Yoksa kendisi böyle bir tespiti deneyin sınırlarını aştığı için zaten karşı olmak durumundadır. Buna hiç olmazsa şüphe ile bakmamız gerektiğini kendisi ifade etmektedir.²⁴

Hume, her ne kadar neden ile etki arasındaki bağı epistemolojik olarak saptanamadığını söylese de Treatise’deki şu ifadeler tartışmaya yol açacak niteliktedir: “Nedenlerin etkililiği (efficacy) ya da enerjisi ne nedenlerin kendilerinde yerleşmiştir ne bu iki ilkenin işbirliğinde ne de Tanrıda. Fakat bütünüyle tüm geçmiş örneklerde iki ya da daha çok nesnenin birliğini gören ruh(soul)a aittir. Nedenlerin gerçek gücü, bağlantılarının ve zorunlulukların yanı sıra buraya yerleşmiştir.”²⁵

Burada nedenlerin üretici ilke olarak mahiyetlerini Tanrısal varlıktan, nedenlerin kendilerinden veya aralarındaki işbirliğinden almadıklarını, bunun kaynağının alışkanlığın temerküz ettiği ruha ait olduğunu söylemek, bize göre kendi epistemolojisi, dolayısıyla yukarıda sunmaya çalıştığımız nedensellik kuramından özsel olarak farklı bir anlama gelmektedir. Çünkü nedenselliğe ilişkin izlenimin kaynağının alışkanlık olması, epistemolojik olarak neden ile

---

Treatise ve Enquiry’deki bilgi kuramı ışığında değerlendirip, ona göre Hume’un epistemolojisi ile tutarlı olan görüşleri Hume’un kendi görüşleri olarak kabul etmek en anlaşılabilir yol olacaktır. Bu nazarla meseleyi değerlendirdiğimizde, Tanrıya dair her iki metinde ittifak edilen görüşleri Hume’un görüşleri olarak kabul etmek, ihtilaf durumunda ise “Diyaloglarda” Philo’nun görüşlerinin Hume’un görüşlerine daha yakın olduğunu söylemek uygun olacaktır. Örneğin parçadan bütüne gidilemeyeceği (Hume, 1989, s.31) Metafizik konuların insan idrakinin ötesinde olduğu (Hume, 1989, s.46-47), Fikirlerin gerçek nesnelerin kopyaları olduğu (Hume, 1989, s.71) ve benzer neden ve etki çoğalmasının kanıtlamayı güçlendirdiği (Hume, 1989, s. 63) gibi Humecu epistemolojinin temel yargılarının Philo tarafından savunulması kanaatimizi pekiştirmiştir. Bunun yanı sıra Hume’un septik ve agnostik bir yönün olduğunu da dikkate alırsak, Hume’un Tanrı telakkisi hakkında mutlak bir kesinlikten bahsetmekten imtina etmenin son keredede doğru olacağını düşünüyoruz. Ayrıca Hume’un Tanrı anlayışı ve farklı görüşler için bkz. Mustafa Çevik, *David Hume ve Din Felsefesi*, İstanbul 2006, ss. 141-165.

²³ Hume, 2000, ss.70-71.

²⁴ Hume, a.g.e., s.72.

²⁵ Hume, 1985, s. 216.

etki arasındaki bağı kurmamızı tesis eden ilişkinin mahiyet itibariyle gerçekte bilinemeyeceğini ve ontolojik olarak bu bağı varlığının kesinleştirilemeyeceğine dair nihai izlenim sorgulaması bağlamında ulaşılmış bir netice idi. Fakat bu pasajda, söz konusu ifadelerin tam olarak epistemolojik bir izlenim tespiti olarak anlaşılmasını güçleştiren bir boyut bulunmaktadır. Burada nedenlerin etkililiğinin yani üretici gücü/enerjisinin nesnelere niteliği olmayıp, algılarımızın nitelikleri olarak ruh tarafından dışsal olarak nesnelere üzerinde algılandığını, fakat içsel olarak ruhumuz tarafından duyumsandığını söylemek, ontolojik olarak nedenlerin etkili olmasını ruha nispet etmek olarak da anlaşılabilir. Hume, nedenselliğe dair epistemolojik tahliller yaparak netice itibariyle nedensellik bağının a priori olarak bilinemeyeceğini, bunun ancak deneyden çıkarsanan bir varlığı olduğunu ve alışkanlık neticesi bizim zorunluluğa geçiş yaptığımızı ifade etti ki, bu izahın agnostik tutumun başka bir ifadesi olduğunu yukarıda arz etmeye çalıştık. Bu durumda nedenlerin etkililiğine ilişkin olarak Hume'un bilgi telakkisine göre şöyle denmeliydi: "Nedende var olan etkerliği/enerjiyi biz gözlemleyemiyoruz. Dolayısıyla bu enerjinin kökensel olarak var olup olmadığı, ne kadar olduğu, kime ait olduğu, nereden kaynaklandığı konusunda bizim herhangi bir bilgimiz olamaz. Çünkü bu insan idrakini aşan bir konudur." Fakat Hume, alıntıladığımız ifadelerinde etkililik konusunu ruhsal algılara nispet ederek algıları buna sebep göstermektedir. Hâlbuki algılarımızın/alışkanlığımızın epistemolojik olarak zorunlu bağlantı fikrine düşüncemizi sevk etmesi ayrı bir şeydir; ontolojik olarak zorunlu bağlantının oluş sebebi olması ayrı bir şeydir. Alışkanlık neticesi algısal yetilerimizden hareketle zorunluluk düşüncesini var saymak ile nedenleri harekete geçiren gücün algısal bir yetilere nispet etmenin farklı ontolojik ve epistemolojik mahiyet içerdiğini düşünüyoruz. Şayet Hume, Berkeley'in "Var olmak algılamaktır." ilkesini kabul edip, dışsal varlığı ontolojik olarak algılarımıza nispet etseydi, bu görüşünde tutarlı olduğunu söyleyebilirdik. Hume'un ise tamamen bu görüşte olmadığını bilmekteyiz.

Burada "Hume zorunluluk düşüncesinin alışkanlık neticesinde ortaya çıktığını ifade etmek istiyor" şeklinde bir karşı çıkışa ilişkin olarak da denebilir ki, Hume'un neden ile etki arasında varsayılan zorunlu ilişkinin kaynağının alışkanlık eseri olduğunu söylemesi, duyulur dünyada gözlemlediğimiz benzerlik ve ardışıklık neticesindedir. Fakat bir kimse bu alışkanlığa uymayarak Kartezyenlerde olduğu gibi, nedeni yaratıcı bir güce nispet ettiği taktirde bunun izlenimi nedir? Hume epistemolojisinde bu sorgulama yapılmamaktadır. Alışkanlığın nesnelere dünyasındaki neden ile etki arasındaki bağı varsayılmasına neden olduğunu söyleyebiliriz. Fakat ilk ilkenin, hareketi veren ilk nedenin Tanrı olmayacağını, bunun gerekçesini ruhsal bir algı olan alışkanlığa irca ederek yadsımasının bir çelişki olduğunu söylemek gerekir. Çünkü, neden ile etki arasın-

daki ilişkinin Tanrısal kaynaklı olduğu şeklinde bizi alışkanlığa götürecek deneysel bir veriden bahsetmek mümkün değildir.

Peki Hume niçin böyle bir çelişkiye düşmüştür?

Bize göre filozof, işin içine Tanrı girince hareketin ardındaki saklı gücü Tanrıya nispet etmemek çabasıyla²⁶ böyle yanlış bir düzlemde konuyu tartışmaktadır. Bu yaklaşım tarzı J. Mc Cosh'un "Hume'un Tanrı düşüncesinin altını sinsice oyduğu"²⁷ şeklindeki kanaatini destekliyor gibi gözükmektedir. Nitekim Hume'un ilk nedenin zorunsuzluğuna dair olan bu görüşlerine kendi zamanında ciddi eleştiriler gelmiştir. Hume'un "Var olan her şeyin var edici bir sebebi olmalıdır." ilkesini inkar ettiği için başta Edinburgh Üniversitesi rektörü papaz William Wishart (ö.1752) olmak üzere o dönem din çevrelerince ateistlikle suçlandığını²⁸ da biliyoruz.

Hume söz konusu yargıların ateizme götürdüğü şeklindeki eleştirileri kabul etmez. Çünkü ona göre kanıtları, sezgisel, tanıtlayıcı, duyusal ve ahlâkî olarak ayırmak filozofların ortak bir kanaatidir. Burada kast edilenin, birinin diğerine üstünlüğünden ziyade aralarındaki farka işaret etmek olduğunu söyler. Çünkü ona göre ahlâkî kesinlik matematiksel kesinlik derecesine ulaşabilir. Niyetinin, söz konusu önermeyi, "Yarın güneş doğacaktır.", "Her insan ölümlüdür." önermelerindeki kesinliğe ulaştırmak olduğunu belirtir. Dolayısıyla ona göre yapılan bir önerme tahlilidir.²⁹

Bize göre Hume'un bu savunusu ikna edici değildir. Gerçi önermeler bağlamında da problemi ele aldığını ifade ettik. Fakat Treatise'de yaptığının epistemolojik bir yargı olduğu ortadadır. Nitekim nedensellik açıklamasının Tanrıya ilişkin başka bir bölümünde şöyle der: "*İnsan doğasında ve evrende*

²⁶ Hume, bu tutumunu ahlâk ve hürriyet konusunda da gösterir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Emin Çelebi, 2008, s. 131.

²⁷ J. Mc Cosh'a göre Hume'un nedensellik teorisi Tanrının varlığına dair olan delilin altını oyar. Çünkü ona göre nihai nedenleri keşfetmemiz mümkün değildir. Bunun üzerinde fazla durmaz, fakat "Doğal Din Üstüne Diyaloglar" isimli eserinde bu konuyu ustalıkla detaylı bir şekilde işler. Bkz., James Mc Cosh, *The Scottish Philosophy*, London 1875, s. 145.

²⁸ Bkz., David Hume, "A Letter from a Gentleman to His Friend in Edinburgh, Containing Some Observations on "A Specimen of the Principles Concerning Religion and Morality, Said to be Maintained in a Book Lately Published, intituled, A Treatise of Human", Ed. By James Fieser, 1745, www.utm.edu, s.12.

²⁹ Bkz.Hume, a.g.e., s. 23., Hume benzer bir görüşü John Stewart'a gönderdiği mektupta dile getirir. Ona göre söylemek istediği şey, söz konusu önermelerin sezgisel ve tanıtlayıcı olmadığını ifade etmektedir. Yoksa "Sebep olmaksızın bir şey var olabilir." şeklinde bir saçma önerme ortaya atmadığını söylüyor. Bkz., William H. Capitan, "Part X Of Hume's Dialogues", *Modern Studies in Philosophy Hume*, Editor: V.C.Chappell, New York 1966, s. 386.

olup bitenlere ilişkin olarak neden-sonuç ilişkisi bakımından iki tercih arasında kalmaktayız. Zihnin nesnelere ilişkin düşüncesinde bağlantıyı algılayabildiği yer dışında hiçbir şeyin bir başkasının nedeni olamayacağını ileri sürmek. Veya sürekli olarak birleşmiş bulduğumuz tüm nesnelere bu yüzden neden ve etkiler olarak görülecek olmalarını ileri sürmek. Birinci seçeneğe göre, evrende bir neden veya üretken bir ilkenin olmadığını söylemek durumundayız. Çünkü bağlantılı nesnelere bağımlı keşfetmek imkanına sahip değiliz. Giderek Tanrı'nın varlığını bile inkara gideriz. Çünkü en yüksek varlığa ilişkin düşüncelerimiz tikel izlenimlerden türemiştir. Ve bunların hiçbiri herhangi bir etkililik kapsamaz ve herhangi bir varoluş ile herhangi bir bağlantı taşıyor görünmez. Şayet Tanrının tüm nedenlerin eksikliğini gideren büyük ve etkin bir neden olduğunu varsaymamız durumunda da Tanrının tüm istenç ve algılarımızın yaratıcısı olduğunu kabul etmek gerekir. Bu durumda gücü olanın dışında hiçbir şey etkin değilse düşünce hiçbir zaman maddeden daha etkin olamaz. Buna göre bütün iyi fikirlerimiz gibi kötülüklerimizin de gerçek nedeni Tanrı olur. O halde nedenselliğin ikinci kabulüne dayanmamız gerekir. Bu da sürekli olarak birlikte oldukları bulunan tüm nesnelere bu nedenle yalnızca sebepler ve neticeler olarak görülmeleri gerektiğidir".³⁰ Görüldüğü üzere gerçekte Hume Tanrı'nın bir neden olarak kabul edilmesine salt önermeler düzeyinde değil, aynı zamanda ontolojik ve epistemolojik gerekçelerle karşı bir duruş sergilemektedir.

Öte yandan "Din Üstüne Diyaloglar"da philop, diğer karakterler de aynı kanaattedir, "Hiçbir şey nedensiz var olamaz ve bu evrenin ilk nedenine (bu her ne ise) Tanrı (Diety) diyoruz ve ona her türlü yetkinliği yakıştırıyoruz." demektedir.³¹ Ayrıca Dinin Doğal Tarihi'nde "Doğanın bütün çatısı zeki bir yaratana tanıklık eder ve akıllı hiçbir araştırmacı derin bir düşünceden sonra, gerçek teizm ve dine dair imanını bir an bile sallantıda bırakmaz."³² der. Peki, bütün bunları nasıl yorumlayacağız? Bu ifadeler Treatise'deki görüşlerle çelişmiyor mu?

Hume'un genel tutumuna baktığımız zaman, Tanrı'nın inkârına yönelik olarak doğrudan bir ifade kullanmamıştır. Tam tersine kendisini ateistlikle suçlayanlara reddiyeler yazmıştır. Fakat o J. Mc Cosh'un da yukarıda işaret ettiği gibi dolaylı olarak ateizme yol açacak önermeler ortaya atmıştır. Doğal olarak Hume'un niyetini bilme şansımız yoktur. Fakat filozofun düşüncelerini genel olarak nazarı itibara aldığımız zaman, çelişik gibi görünen durumu birkaç şekil-

³⁰ Hume, 1985, ss. 297-299.

³¹ Bkz., Hume, 1989, ss. 25-27.

³² Hume, *The Natural History of Religion, Dialogues and Natural History of Religion*, Editor: J.C.A. Gaskin, Oxford 1998, s.134.

de yorumlamak mümkündür: Birincisi, Hume'un 'Treatise ve Enquiry'de yaptığı Tanrı'nın varlığını ispattan ziyade ispatına yönelik yapılan akıl yürütmelerin kesinlik derecesini sorgulamaktır. Onun epistemolojisinin nedensellik ile ilgili yönü de budur. Aynı yaklaşımı nedenselliğe dair çözümlenmelerinde de görüyoruz. Yani amacı neden-etki ilişkisinde zorunluluğun var olup olmadığını ispattan ziyade, Arda Denkel'in de vurguladığı gibi, bu bağın epistemolojik olarak ispat edilip edilemeyeceğini ispattır.³³

İkinci olarak şu denebilir ki, Hume'un pratik hayata dair kullandığı ifadeleri kendi kanaatinden ziyade bir durum tespiti olarak görmek gerekir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, neden-etki, arasındaki bağın zorunlu olduğunun ispatlanamayacağını söyleyen Hume, bunun alışkanlıktan kaynaklandığını ve pratik yaşamımızın bu ilke üzerine inşa edildiğini ifade ederek realiteyi kabul etmektedir. Nasıl ki, "Neden-etki arasındaki bağın zorunlu olduğunun a priori olarak bilinmesi ve gözlemlenmesi imkansızdır." önermesiyle "Deneye dair bütün yargılarımız nedensellik ilişkisinden türer." önermeleri iki farklı alana işaret edip, aralarında bir tezat bulmuyorsak, aynı şekilde "Her şeyin bir nedeni vardır, bu evrenin ilk nedeni de Tanrı'dır." önermesiyle, "Yaratıcı ilke olmaksızın hiçbir şeyin meydana gelmeyeceği ispatlanamaz." önermeleri arasında da benzer bir ilişki kurup, farklı iki alana tekabül ettiklerini kabul ettiğimiz taktirde söz konusu çelişik gibi görünen durumu aşabileceğimizi düşünüyoruz. Yani, birincisi Hume'un bir kabulünden öte pratik yaşama dair bir realite, bir diğeri ise epistemolojik bir problem olarak doğrulanabilirlik ile alakalıdır. Aynı şekilde, Hume'un "Tanrının varlığı apaçık bir hakikattir. Bütün umutlarımızın dayanağı ahlâkın en güvenli temeli, toplumun en sağlam desteği ve zihnimizden bir an bile çıkmaması gereken yegâne ilke budur."³⁴ şeklindeki sözleri de bu paralelde değerlendirilmelidir.

Ayrıca Tanrı'nın varlığını kabul etmek ile evreni yaratan varlığın Tanrı olduğunu ve evrendeki varoluşa Tanrı'nın sürekli müdahalede bulunduğunu kabul etmek farklı farklı şeylerdir. Nitekim Tanrı'nın an be an müdahalesi yerine dünya sistemini ilk baştan tam donanımlı olarak yaratmasını daha bilgece bulduğunu söyler. Dolayısıyla genel olarak yukarıdaki ifadelerden, "Hume'a göre bir Tanrı vardır. Fakat bu Tanrı evrenin ilk nedeni olan, evrene müdahale eden bir Tanrı değildir." şeklinde bir sonuç da çıkarılabilir.

Netice olarak, Hume ilk nedenin zorunlu olduğu ve a priori olarak bilinebileceği konusunda olumsuz düşünülmektedir. Bu konuda epistemolojinin belirleyici karakteri olan nedensellik görüşüyle tutarlı davrandığını söyleyebiliriz.

³³ Arda Denkel, *Anlam ve Nedensellik*, Kabcacı Yay., İstanbul 1996, s.195.

³⁴ Hume, 1989, s. 12.

Fakat Hume Tanrı'nın ilk neden olup olamayacağı konusunda bilinemezci bir tutumdan öte kimi yerde reddedici düşünceler de ortaya atarak duyulur dünyada var olan nedensellik ile Tanrı'nın ilk neden olmasını aynı mantıksal örgüyle ele almak suretiyle bize göre, şayet art niyetten değilse, metodolojik bir hata yapmıştır.

Hatırlanacağı üzere nedensellik düşüncesinin telakkisine sebep olan başka bir ilke de tikelden tümele doğru çıkarım yapmaya olan eğilimimiz idi. Aca-ba Hume, bu ilke temelinde Tanrıyı nasıl konumlandırmaktadır?

Bildiğimiz gibi Hume'a göre bilinenden bilinmeyene, geçmişten geleceğe dair genellemelerimiz, akıldan ve sezgiden çıkarılmayıp alışkanlık neticesi ortaya çıkan zihinsel bir geçiş vasıtasıyla oluyordu. Aynı şekilde Philo da "Beynin düşünce denen küçük kıvılcığının ne özelliği vardır ki onu bütün evrenin örneği yapalım."³⁵ diyerek evrenin yaratılışının akılla temellendirilemeyeceğini vurgular ve Tanrı, ruh, evrenin yaratılışı gibi metafizik konuları tam olarak bilebileceğimize dair kuşku içindedir. Ona göre bu konulardaki akıl yürütmelerimize ne kadar güveneceğimizi de bilemeyiz. Fakat onları düşünmeksizin de yapamıyoruz. Buna sebep olan tamamen bir içgüdü veya zorunluluktur.³⁶ Dolayısıyla Hume epistemolojisinde Tanrı'nın ilk neden olup olmadığı bilinmemesi gibi, var olup olmaması da aynı epistemolojik tanıtılamadan yoksun olmaktadır. Tanrısal bir güce inanışa sebep de Hume'a göre içgüdüsel bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Metafizik ve sınırsız bir varlığın ontolojik olarak bilinebilme şansı yok iken, empirist bir düşünürün görünen varlıktan hareketle görünmeyene doğru bir temellendirme yapması elbette beklenemez. Hume bu çerçevede düşüncesini şöyle temellendirir: "Sınırsız" bir neden hakkındaki fikrimizi, insan tasarımı ve icadının dar ürünleri üstüne deneyimizden hareketle oluşturmamız akla aykırıdır. Çünkü neden etkiyle orantılı olmalıdır. Etki de bizim bilgi alanımıza girdiği ölçüde sınırsız olmadığına göre bu metottan hareketle Tanrıyı sonsuz olarak nitelemek doğru değildir."³⁷ Ayrıca Hume, Kendi içinden yetkinlikten uzak, gerek kapsam gerekse zaman itibarıyla sınırlı olan deneyimizden şeylerin bütünü hakkında olası bir tahminde bulunmamıza el vermeyeceğini düşünür.³⁸ Nasıl ki bir kılın büyümesinden insanın türeyişine dair herhangi bir şey öğrenemiyorsak, bir varlığı parçadan bütüne aktarmak uygun de

³⁵ Hume, *a.g.e.*, s. 32.

³⁶ Hume, *a.g.e.*, s. 20., Hume, *Dinin Doğal Tarihi* 'inde benzer şekilde dinlerin kaynağını korku ve endişede bulur., Bkz., Hume, 1998, s. 139.

³⁷ Hume, 1989, s. 50.

³⁸ Hume, *a.g.e.*, s. 62.

zğildir.³⁹ Bunun gibi, bir mimarın ev tasarımı hareketle evrenin yaratıcısı fikrine gitmenin, bir mimarın yap bozlar veyahut çok ortaklı bir projeye evi meydana getirmesinin de aynı mantık örgüsüyle Tanrıya yakıştırılmasını gerektirir. Bu yaklaşımın ise problemliliği ve Tanrı bakımından noksanlıklara yol açacağı ortadadır.⁴⁰ Dolayısıyla mimar-Tanrı, ev-kainat analogileri doğru epistemolojik bir zemine oturmamaktadır.⁴¹ Sonuç itibarıyla Hume'un din felsefesinde kozmolojik delilin Tanrı'nın varlığına dönük hiçbir değer taşımadığını söyleyebileceğimizi düşünüyoruz.

Sonuç

Hume'un neden ile etki arasında varsayılan bağı epistemolojik olarak alışkanlığa indirgemesi, gerçekte neden ile etki arasındaki bağı bilinemeyeceği veya kesinleştirilemeyeceği şeklindeki agnostik tutumun başka bir izahı olarak değerlendirilmelidir. Bu bakımdan, "Hume, determinizmin epistemolojik yönünü kabul edip genetik (ontolojik) yönünü kabul etmeyen ilk kişidir."⁴² şeklindeki yargılara da katılmadığımızı belirtmek isteriz. Çünkü Hume ontolojik olarak varsayılan zorunluluğun epistemolojik bakımdan kanıtlanamayacağını, söz konusu alanın metafiziksel olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla epistemolojik olarak da bir kabul söz konusu değildir. Ancak Hume'un pratik yaşam için nedensellik ilkesini kabul ettiği söylenebilir.

Hume'un nedensellik ilkesine dair yaptığı çözümlenmeleri, gerçekte her türlü metafiziğe yapılan eleştiri olarak değerlendirmek gerekir. Hume deneyci bir filozof olarak görünen varlık alemi ile yetinmenin zaruretine inanır. Ona göre metafizik olan her şey doğası itibarıyla bilgisel olarak kesinleştirilemez. Dolayısıyla neden ile etki arasındaki bağı gerçekte keşfedilebilme imkanı yoktur. Söz konusu zorunlu bağlantı ilkesi a priori de değildir. Söz konusu metafizik bağ epistemolojik olarak tanıtlanamadığına göre Tanrı'nın da varlığın ilk nedeni veya nedeni olması kesinleştirilemez. Bu bakımdan görülür evrende cereyan eden nedensel yasalar arasındaki bağ gözlemlenemiyorsa, görünenden görünmeyene geçiş yapmaktan bahsetmek daha imkansız bir hal alır. Hume'un

³⁹ Hume, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁰ Hume, *a.g.e.*, s. 51.

⁴¹ Hume, *a.g.e.*, s. 28. Bize göre Philo karakteri, Tanrı'ya ilişkin vargılarımızın tümevarımdan çıkarılamayacağını söyleyerek Hume'un genel bilgi kuramının özünü ifade eden düşünce ile aynı paralelde bir tutum sergilemektedir. Bu da Philo'nun Hume'un ağzından konuşan karakter olmasını güçlendiren diğer önemli bir noktadır.

⁴² Bkz., Tahsin Yılmaz, *Determinizm ve Hürriyet Problemi*, Ankara 1972, s. 14. Benzer bir yanlış kullanım için bkz., Şeref Günay, "Hürriyet Problemi", *Felsefe Dünyası*, 7, Ankara 1993, s. 67.

bu epistemolojik saptamaları aynı zamanda ontolojik olarak Tanrı'nın var olup olmasına da uygulanabilir bir mahiyettir. Nitekim Hume bu noktalarda suçlanmış ve eleştirilmiştir. Öte yandan kimi yerde Tanrı'nın varlığının zorunlu olduğunu ifade eden önermeler de ortaya koyan filozofon bu tutumu, nedenselliği bilim ve pratik yaşam için zaruri görmesine benzer şekilde, epistemolojik olmaktan öte pragmatik bir tavır olarak da değerlendirilebilir.

Netice olarak diyebiliriz ki, evrenin sınırlarını keşfetme iddiasıyla Bacon'un felsefi düzlemde doğal olaylara uyguladığı tümevarım metodunu, Hume nedensellik kuramı bağlamında temelden bir eleştiriye tabi tutmak suretiyle metafizik alana ilişkin her türlü bilgiye karşı kimi yerde agnostik kimi yerde kuşkucu kimi zaman ise reddedici bir tavır geliştirmiştir. Bize göre, özellikle Tanrı konusunda, agnostik olması gereken yerlerde şüpheli ve reddedici bir söylem geliştirmesi, eleştirilere maruz kalmakla beraber kendi sistemi içerisinde tutarsız bir görüntüye de yol açmıştır.

ÖZET

David Hume'un epistemolojisi içinde en önemli konu nedenselliklerdir. Benzerlik ve ardışıklık ilkelerinden hareketle görünenden görünmeyene doğru bir çıkarsama ile varsayılan neden ile etki arasındaki bağın mahiyeti sorgulaması bağlamında yaptığı çözümlenmeler, aslında Hume'un metafiziğe ilişkin görüşünü de temellendirir. Ayrıca onun agnostik ve skeptik tutumunu da bu yaklaşım çerçevesinde anlamlandırabiliriz. Bu çalışmamızda Hume'un nedensellik kuramı bağlamında Tanrı'nın ilk-etkin neden ve nedensel yargılarımızın objesi olup olamayacağını irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Nedensellik, Tanrı, İlk neden, Zorunlu Bağlantı

ABSTRACT

In Hume's epistemology, the most important topic is causality. Hume's analyses, moving from the principles of resemblance and successiveness, in aspect of questioning of the nature of presumed relations between cause and effect that is an inference from visible to invisible, actually constitutes Hume's metaphysical view. In addition, we can define his agnostical and sceptical attitude within this framework. In this paper, in the context of Hume's causality theory, we try to examine whether God will be first-efficient cause and object of our causal judgements or not.

Key Words: Causality, God, First cause, Necessary Connection

Kaynakça

Beaudoin, John, "On Some Criticisms of Hume's Principle of Proportioning Cause to Effect" Leeds Electronic Text centre, www.etext.leeds.ac.uk/hume/articles/beaudoin.htm, Erişim Tarihi: 01.12.2002.

Capitan, William H., "Part X Of Hume's Dialogues", *Modern Studies in Philosophy Hume*, Ed. By V.C.Chappell, New York 1966.

Çelebi, Emin, *David Hume'da Nedensellik Bağlamında Ahlâk ve Hürriyet Problemi*, Basılmamış doktora tezi, Selçuk Üniv.Sosyal Bilimler Enst., Konya 2008.

Çevik, Mustafa, *David Hume ve Din Felsefesi*, Dergah Yay., İstanbul 2006.

Denkel, Arda, *Anlam ve Nedensellik*, Kabalcı Yay., İstanbul 1996.

Günday, Şeref, "Hürriyet Problemi", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 7, Ankara 1993.

Hume, David, *A Treatise of Human Nature*, Ed. By Ernest C. Mossner, Penguin Books, 1985.

-----, *Essays, Moral, Political and Literary*, Ed.By Eguene F. Miller, Indianapolis 1987.

-----, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, Web Edition: Leeds Electronic Text Centre, July 2000, www.etext.leeds.ac.uk/hume/ehu/ehupbsb.htm, Erişim Tarihi: 12.11.2002.

-----, *Dialogues Concerning Natural Religion*, Prometheus Books, Newyork 1989.

-----, *The Natural History of Religion, Dialogues and Natural History of Religion*, Ed. J.C.A. Gaskin, Oxford University Press, Oxford 1998.

-----, "A Letter from a Gentleman to His Friend in Edinburgh Containing Some Observations on "A specimen of the Principles Concerning Religion and Morality, said to be Maintained in a Book Lately Published, Intituled, A Treatise of Human", Ed. By James Fieser, www.utm.edu.

Mc Cosh, James, *The Scottish Philosophy, From Hutcheson to Hamilton*, London 1875.

Mossner, Ernest C., "Hume ve Söyleşilerin Kalıtı", *Din Üstüne*, Çeviren: Mete Tunçay, İmge Kitabevi Yay., Ankara 1995.

Yılmaz, Tahsin, *Determinizm ve Hürriyet Problemi*, Atatürk Üniv.Yay., Sevinç Matbaası, Ankara 1972.